

Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК

ДО
ІСТОРІЇ
ВСТУКУ
МЕТОДОЛОГІЇ

Л.О.Зашкільняк

ВСТУП
ДО МЕТОДОЛОГІЇ
ІСТОРІЇ

ЛОНМІО

1996

Коректор: *І.Є.Шевціє*

Макет: *Н.Ю.Турчин*

Комп'ютерний набір: *О.І.Городиська*

ВПРОВАДЖЕННЯ

... Бути людиною, значить бути вільним, стати справжньою людиною — це зміст історії...

К.Ясперс

Історія і історична наука уже протягом тривалого часу зазнають численних нападок з боку різних критиків. Одні (переважно публіцисти і ділетанти) взагалі відкидають можливість існування історії як науки, вважаючи її жанром белетристики. Інші, погоджуючись з науковістю історичних знань, схильні переоцінювати і абсолютизувати їх істинність; і коли раптом відбувається розпад старої системи знань, ці «оптимісти» від історії відвертаються від своєї «магістре віте», переходячи у табір противників наукового характеру історії.

При цьому серед широких кіл громадськості склались плутані уявлення про історію, у яких часто змішують зовсім різні поняття: історію як події, що відбувались в минулому, історію як сучасні уявлення про минуле (знання), історію, як наукову дисципліну (пізнання). Однак при уважному розгляді цих дуже різних уявлень можна побачити, що перше відбиває явища реальності, а друге і третє — свідомості. Крім того, останнє уявлення про історію далеко не тотожне науковому пізнанню. Найпростіше було б рішуче роз'єднати ці уявлення. Але в реальному житті історична свідомість суспільства та його громадян формується під впливом багатьох чинників і впливу (про них буде сказано пізніше), серед яких науково-історичні знання не завжди відіграють провідну роль. Історія як наука значно програє історії як повісті про цікаві ситуації з життя людей в давнині і тому поступається другій у впливах на суспільну свідомість.

Л.О.Зашкільняк

Вступ до методології історії. — Львів: ЛОНМІО, 1996. — 96 с.

Навчальний посібник містить виклад сучасних теоретичних підходів до розуміння історії, шляхів і способів наукового пізнання минулого, формування науково-історичних знань та їх ролі в житті суспільства.

Рекомендовано для викладачів та вчителів історії, студентів історичних факультетів університетів, усіх, хто цікавиться теоретичними проблемами історичної науки.

© Л.О.Зашкільняк, 1996

Однак, більшість загалу згідна, при певних застереженнях, визнати існування наукової історії або історичної науки як такої, покликаної, як інші науки, створювати об'єктивні наукові знання про предмет свого вивчення. Хоча і нині уявлення про історичну науку у вченому світі залишаються відмінними; існує щонайменше сім різних підходів до розуміння історії як пізнавального процесу: перший прирівнює історію до інших природничих і соціальних наук, які застосовують одні і ті ж методи пізнання; другий репрезентує її наукою, але із значною специфікою, яка ставить історію окремо від інших природничих і гуманітарних наук; третій бачить в історії «напівнауку», що на науковому (об'єктивному) рівні описує тільки «голі» факти; четвертий погляд не визнає єдиної історичної науки, запроваджуючи замість неї історичні розділи інших «законних» наук — психології, соціології, геології, економіки тощо; п'ята точка зору трактує історію як звернену у минуле соціологію, тобто «історичну соціологію»; шостий підхід заперечує науковість історії, вважаючи її духовним явищем особливого роду, сферою вияву людського духу, пов'язаного з абсолютною ідеєю; сьома позиція заперечує будь-який зв'язок історії з наукою, відносячи її до художньо-літературної творчості. Можна було би продовжити виділення інших поглядів на історію.

Зрозуміло, що деякі з наведених оцінок і поглядів належать особам, котрі не завжди стикались з науковою історією, приймаючи за останню численні жанри історичної белетристики, мемуаристики, політичної публіцистики. Останні не мають нічого спільного з історією як наукою, яка чітко окреслює свій об'єкт і предмет вивчення. Складання і розвиток у ХХ ст. *філософії науки* (наукознавства, загальної методології наук, аналітичної філософії тощо) дозволило зрозуміти механізм отримання і структуру наукових знань, а також встановити «лінію демаркації» у науці — розмежування наукових і спекулятивних тверджень (К.Поппер, К.Гемпель, Р.Карнап, Д.Бернал та ін.). Аналітичний підхід до науки утворив рефлексії всередині кожної галузі знань, котра претендувала на назву науки. Так з'явилися теоретичні галузі кожної науки, котрі розв'язували подібні проблеми: предмет і методи пізнання, наукове знання і його використання, інструментарій, логіка і мова дослідження тощо. Такі методологічні частини наук отримали різні назви — теоретичної фізики, біології, і т. ін..

У історії роздуми над шляхами пізнання привели до формування окремої науки, що знаходиться на межі між власне історією, філософією, логікою і низкою інших гуманітарних та соціальних

наук (психологією, антропологією, соціологією і т.д.), і отримала назву *«методологія історії»*. Проте іноді вживаються синонімічні назви — «теоретичної історії» або «теорії історії». До укладання методології історії як науки спричинились чимало філософів і істориків, серед яких переважали представники т.зв. «аналітичної школи» (на Заході слід згадати М.Мендельбаума, В.Г.Уолша, В.Г.Дрея, А.К.Данто, П.Гардінера, М.Уайта; на Сході, в тому числі в колишньому СРСР, — Є.Топольського, М.А.Барга, А.Я.Гуревича. І.Д.Ковальченка, Б.Д.Могильницького, А.Л.Порка, Є.Лооне та ін.), до якої з певними застереженнями примикала також радянська методологічна школа. «Аналітичний» напрям не вичерпував і не монополізував теоретичних студій над пізнанням минулого; крім нього склались і отримали певне поширення інші методологічні концепції. Ознайомлення з ними розкриває оригінальні сторони осмислення історії. Проте, саме з «аналітичним» напрямом пов'язані спроби виділити і застосувати критерії науковості і об'єктивності в науковому пізнанні. Після позитивізму, неопозитивізму, що послужили підставою складання аналітичної філософії, прийшов постпозитивізм (Т.Кун, П.Фейєрабенд, Н.Хенсон, С.Тулмін), який вніс корективи у прямолінійне і одномірне розуміння істинності наукових знань. Відбувається подальше зближення між наукою і культурою в цілому, тобто наукові знання все більше інтегруються у суспільну свідомість, створюючи особливу культурну атмосферу, яка в свою чергу чинить вплив на науку та її здобутки. Різноманітні сучасні концепції науки («історичні», «культурологічні» тощо) не спростовують попередніх уявлень про способи отримання наукових знань, а лише розширяють число елементів і компонентів логіки наукового пізнання.

Історична наука і отримувані нею знання належать до сфери гуманітарних досліджень. Тобто досліджень, об'єктом яких є Людина, «світ Людини», відносини, які складаються між людьми і оточуючим їх природним і соціальним середовищем. Оскільки людина є надзвичайно складним і багатоманітним об'єктом вивчення, в якому переплітаються природничі, соціальні і духовні чинники, то і методи, і характер, і зміст пізнання людини у її розвитку на перетині між минулим, сучасним і майбутнім дещо відрізняється від пізнання природного світу. Ця відмінність пов'язана передусім з тим, що Людина виступає не тільки як об'єкт діянь, але як суб'єкт, наділений мисленням, переживаннями, тобто можливостями свідомого вибору цілей і способу діяльності на конкретному етапі свого життя у соціумі. Усе це значно ускладнює процес пізнання діяльності «історичної Людини», але не

скасовує загальних принципів здобуття наукових знань про неї, вимагаючи комплексного інтегрального підходу, який би поєднував методи і здобутки інших наук. Тому історія, як інтегральна наука про «історичну Людину», безперечно має певну специфіку порівняно з іншими природничими, гуманітарними і соціальними науками. Щоб зрозуміти цю специфіку, слід уважно прослідкувати гносеологічну структуру і зміст створення, поширення, а також соціальних функцій наукових історичних знань.

Власне таке завдання ставить перед собою *методологія історії*. І хоча чимало істориків-дослідників неприхильно ставляться до теоретичних розважень, однак тільки методологічний підхід може зняти багато запитань, які суспільство задає історикам, розставити крапки над «і» стосовно соціальних функцій історії у постійно змінюваному світі.

Методологія історії є молодою наукою, котра утворилась у другій половині XIX ст., але свій науковий статус отримала лише у 20-30-х роках XX ст. Теоретична рефлексія над пізнавальними зусиллями в історії встигла нагромадити велику низку проблем і підходів. Їх всебічне висвітлення вимагало би окремої публікації. Оскільки в сучасній українській історіографії практично відсутні будь-які праці узагальнюючого характеру, а потреба формування наукового світогляду фахових істориків стоїть дуже гостро, то підготовку докладного посібника слід відкласти до кращих часів. У даному випадку ставиться завдання дати загальне уявлення про спектр проблем методології історії, ввести читача у коло теоретичних питань історичної науки. Тому дана робота має назву «Вступ до методології історії». При потребі читач може поглибити свої знання, ознайомившись з працями, поданими в кінці роботи.

Перед тим, як перейти до висвітлення тем, обов'язково зауважимо, що методологія торкається багатьох світоглядних питань, тобто вимагає прийняття того чи іншого погляду на навколишній світ і його функціонування. Серед таких питань найбільш загальним є *онтологічне*. Сьогодні серед філософів науки поширене переконання про те, що для наукового пізнання онтологічне питання про співвідношення буття і свідомості є другорядним і не потребує тої уваги, яку воно викликало у XVIII і XIX ст. Однак в умовах існування різноманітних методологічних парадигм (систем наукових поглядів) просто неможливо не визначити авторської позиції, якої буде дотримуватись автор у трактовці теоретичних питань історії. З погляду науки необхідними атрибутами будь-якого пізнання повинні бути об'єкт, суб'єкт і методи, взаємодія яких створює знання — кінцевий результат дослідження. Така позиція

вимагає визнання реального існування поза суб'єктом (людиною) — об'єктивного світу, який доступний кожній особі через її органи чуття, і який може бути пізнаний людиною з допомогою мислення — вищої форми активного відображення. Інші розв'язання онтологічного питання — як от крайні ототожнення буття і свідомості (об'єктивно чи суб'єктивно ідеалістичні) — створюють значні труднощі для розуміння сутності наукового пізнання.

I. ПРЕДМЕТ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРІЇ

... У науковому світі критика не є щось виключне. Вважається природним і закономірним піддавати критиці своїх попередників, усвідомлюючи без зайвих емоцій, що нове покоління вчених може переглянути висновки, які вважаються в даний час беззаперечними...

А.Дж. Тойнбі

Загальні принципи наукового пізнання. Призначення будь-якої науки полягає в тому, щоб поглиблювати пізнання навколишнього світу і, тим самим, допомагати розв'язувати практичні завдання, які постають перед людьми в процесі їх життя і діяльності. Становлення науки, як особливого роду пізнавальної діяльності, відбувалось в умовах глибоких і тривалих суспільних змін в житті людських спільнот (соціумів). Обставини цих змін докладно вивчались багатьма дослідниками. Важливо підкреслити, що кардинальні зміни у суспільній свідомості людства і формування підстав сучасної цивілізації відбулись у т.зв. «вісьовий час» (VIII-VI ст. до н.е.), коли утвердились основні елементи світогляду і культурні цінності, складовою частиною яких був перехід від міфологічно-релігійного до філософсько-наукового світогляду. В античній Греції і на Близькому Сході — колиці європейської культури — відбулось становлення *нового типу раціональності* людської свідомості. Ця нова раціональність відрізнялась від попередньої наявністю методологічної рефлексії, яка була звернена, по-перше, на саму думку, а по-друге, на «іншобуття» думки у слові.

Обидва погляди дали початок *гносеології* та *логіці*. Становлення цього типу мислення було пов'язане з перетворенням самої думки в предмет пізнання, а як наслідок, з формуванням предмета філософського та наукового мислення. Думка, таким чином, набула предметності, а постійні засоби мислення перетворились в особливі сутності — самостійні об'єкти особливої ідеальної природи. Гносеологія досліджувала думку, представлену назовні у формі судження, дефініції. Наслідком стало утвердження уявлення про те, що знання є лише ідеями і образами предметів чуттєвого світу. Але одночасно було покладено початок іншому уявленню про знання, згідно якого ідеї існують поза і незалежно від предметів, а тому знання — це пізнання сутності, природи ідей (Арістотель).

Із впровадженням християнства науковий підхід змістився у сферу пошуку земних проявів абсолютної ідеї, яка є одночасно ідеєю світового порядку і критерієм цінності явищ. Сучасні уявлення про науку почали формуватися у *новий час*, коли було відновлено філософські ідеї античності. Однак на зміну замкненому Космосу прийшло розуміння нескінченно мінливої Природи, що протистоїть суб'єкту пізнання (людині) у вигляді об'єкту пізнання. У центрі гносеології опинились проблеми досвіду і методу пізнання сутності об'єкту. Усі знання, здобуті у досвіді, сприймались, як осягнення істини, котра шляхом простого нагромадження призведе до створення істинної картини світу. Ф.Бекон уявляв науку як своєрідну піраміду, у підстав якої лежать історія і досвід, а на вершині — метафізика, що вміщує сутність всього сушого. Пізнання здійснюється з допомогою індуктивних методів на підставі двох головних засад — емпіризму і раціональності. Дещо інші підходи були властиві Р.Декарту, який джерело знань бачив у людському розумі, а в кінцевому рахунку — у божественній істині. Відповідно і методами наукового пізнання він вважав інтуїтивно-дедуктивні.

У XVIII ст. гносеологічні установки раціоналізму були піддані скептицизму (Лейбніц, Берклі), згідно якого заперечувався абсолютно-достовірний характер здобутих з допомогою емпіризму і раціоналізму знань. Найкрупнішим творцем гносеологічної теорії у XVIII ст. став Е.Кант, ідеї якого чинили і чинять вплив на теоретичні пошуки донині. Німецький філософ визначав наукове знання як підсумок синтезуючої діяльності мислення, котре об'єднує чуттєве споглядання з розумовими поняттями (образами) предметів. Сприйняття підводиться під ідеальні розумові конструкції (поняття). Таке трактування наукових знань панувало в Європі до середини XIX ст. Але поступово, у зв'язку з привер-

ненням уваги філософів до проблеми прогресу, утвердився історичний підхід, який запровадив категорії єдиного закономірного розвитку і всезагального зв'язку усіх явищ, а також — початку і кінцевої мети буття і пізнання. Уже Г.Гегель сформував картину закономірного сходження шаблями категорій від загальних абстракцій до матеріального світу. У нього це передусім логіка, що була тотожна історизму.

Новий тип раціональності в Європі формувався насамперед на підставі посилення уваги до ролі людини (суб'єкту) як свідомого творця об'єктивної реальності і відмови від абсолюту раціонального знання. Прогрес науки набув соціального та історичного характеру, тобто зміни феноменів залежно від стану суспільства. Нові концепції розвитку наукового знання були акумульовані у філософіях марксизму і позитивізму. Марксистки розглядали пізнання як ідеальне відтворення світу людиною в процесі її предметної діяльності у мінливому суспільному середовищі, яке обмежене відповідним етапом соціальної історії. Позитивісти відмовились від пошуку сутності речей і явищ, зосередивши увагу на встановленні зв'язку між ними і обмеживши науку «позитивними» знаннями, — позбавленими метафізичного змісту.

Наприкінці XIX — на початку XX ст. відбулась справжня революція у науковому пізнанні світу. У процес пізнання було включено «суб'єкта пізнання», тобто дослідника. Це призвело до зміни розуміння предмету наукового вивчення — ним стала не об'єктивна реальність у чистому вигляді, а лише окремих, доступний її зріз і тільки у взаємодії із засобами дослідження. Наслідком стало зміщення уваги до аналізу не реальних, а гіпотетичних процесів чи явищ. У зв'язку з цим прискорився процес формалізації об'єктів вивчення, алгоритмізації дослідження. У 20-30-х рр. XX ст. на підставі неопозитивізму виникла *філософія науки* (Франк, Карнап, Бернал, Поппер, Гемпель та ін.), яка узялась за серйозне вивчення структури наукових знань, методів і логіки, мови і структури науки. Підставою наукового пізнання було визнано «наукове судження», а це давало можливість розв'язувати усі гносеологічні проблеми з допомогою логіки (логічний позитивізм, аналітична філософія тощо).

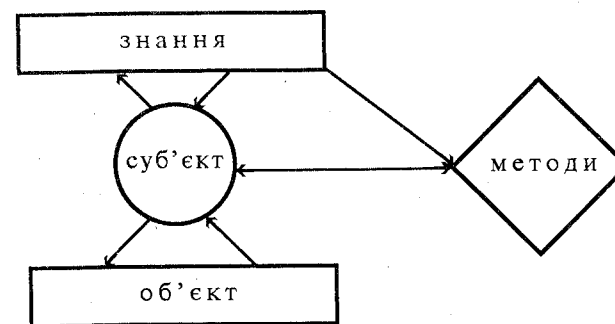
Проте в 50-60-х рр. XX ст. вплив позитивістських течій у філософії науки послабився, оскільки не витримували критики кілька їх головних положень, зокрема, що наука є похідним від пізнавальної діяльності вченого, що еволюція наукових знань здійснюється кумулятивним способом тощо. Спробу подолати суперечності логічного позитивізму здійснив К.Поппер, створивши

систему «критичного раціоналізму». Її головними принципами стали: інтерсуб'єктивність, верифікація, критицизм у перевірці наукових знань, покликані розмежувати науку і псевдонауку. Однак дослідники зауважили у системі Поппера ряд слабких місць.

У 60-х роках з новою концепцією науки виступила «історична школа» (Т.Кун, С.Тулмін, П.Фейєрабенд та ін.). Її прихильники показали, що усі критерії науковості (об'єктивності, істинності) не мають універсального характеру, а залежать від історично змінної парадигми. Провідну роль у науковому пізнанні відіграє суб'єкт (вчений). Загальний розвиток науки представляє собою перехід від однієї системи знань до іншої, а істинність таких систем має релятивний характер. Оцінка парадигм на предмет істинності позбавлена сенсу, оскільки нові теорії краще служать дослідникам, ніж попередні. Нині існують також інші концепції науки (напр. «культурологічна» Л.Лаудана). Кожна з них акцентує увагу на певних сторонах розвитку науки і відбиває його сутнісні моменти, які, однак, не можна абсолютизувати.

Короткий огляд уявлень про еволюцію теорії науки і наукових знань був потрібний, щоб краще усвідомити зміст наступних розважень про характер історичної науки.

Усім ходом розвитку науки доведено, що вирішальне значення у здійсненні наукового пізнання належить *теорії* і *методології*, тобто знанням, котрі дозволяють упорядкувати нагромаджені факти і представити їх у вигляді теоретичних (наукових) знань. Зміст і мета пізнання полягають у отриманні наукових (про науковість буде йтися нижче) знань. Загальна схема пізнавального процесу зображена на мал.1.

Мал.1.

У процесі пізнання і здобування емпіричних знань формується *теорія* — підстава узагальнених наукових знань, котрі в свою чергу уможливають поглиблення і розширення пізнання.

Наукове пізнання — це найбільш складний вид інтелектуальної (розумової) діяльності, механізми якого ще вивчені недостатньо. Проте відомо, що однією з найважливіших сфер людської діяльності є пізнавальна. Вона народжена потребами практичного життя людини, хоча на сучасному етапі складає інколи сферу далеку від практики.

Уся різноманітність пізнавальної діяльності охоплює три її види: 1) практично-емпіричну, 2) художньо-естетичну, 3) науково-теоретичну. Вони відбивають історичні етапи становлення пізнавальної діяльності як людства, так і окремої людини. Наука вважається вищим рівнем пізнання і формою знання (якщо не брати до уваги ірраціональні способи). Вона відрізняється тим, що розкриває і пояснює внутрішню сутність об'єктів навколишнього світу. Якби сутність була такою конкретною і чутливо сприйнятливою як явище, то будь-яка наука була б зайвою.

Завданням науки є адекватне відображення дійсності шляхом проникнення через форму до змісту (сутності) об'єкту пізнання. Сутність речі або явища не є метафізичною категорією. Вона виявляється у рисах і властивостях речей і явищ, які в свою чергу проявляються тільки у взаємодії з іншими речами і явищами. Інша сутність, якщо така існує за межами раціонального пояснення, залишається за рамками науки.

Наукове знання, на відміну від конкретного побутового знання, є теоретичним і логічним за змістом, способами отримання і нормами виразу. Вищою формою наукового знання є *теорія*. Вона являє собою не тільки узагальнення наукових знань, але й методів їх здобування. Вчення про методи наукового пізнання, їх можливості, способи і логіку застосування, отримання і інтерпретацію наукових знань одержало назву *методології*. *Методологія* — це теорія і логіка наукового пізнання в науці. Науковою дисципліною, що вивчає головні принципи, норми і категорії пізнавальної діяльності, є *гносеологія*. Як і теорія створення наукового знання — *епістемологія* — гносеологія є одним з розділів філософії. Гносеологія складається з теорії методів і логіки науки. *Науковий метод* — це сукупність способів, принципів, вимог, норм, правил і процедур, які забезпечують взаємодію суб'єкта з об'єктом в процесі пізнання. Він включає теорію методу, підхід, принципи.

Теоретичні аспекти пізнання в історії. Історична наука в процесі пізнання минулого розв'язує такі ж завдання як і інші

науки. Вона також широко використовує різноманітні методи, в тому числі й інших наук, для отримання об'єктивних наукових знань про минуле. Щоб ці знання відповідали критеріям науковості, потрібен теоретичний аналіз як взаємодії суб'єкта і об'єкта в історичному пізнанні, так і характеру, принципів і змісту формування історичних знань.

Методологія історії — це особлива історична дисципліна, що вивчає природу, принципи і методи історичного пізнання, створення і поширення наукових історичних знань. Вона використовує основні поняття історичної науки, які складають її теоретичний апарат. Їх призначення полягає в тому, щоб організувати і систематизувати матеріал історичної науки, утворювати вихідні дані, котрі дозволяють тлумачити, пояснювати і розуміти історичні явища.

Методологія історії — погранична галузь, через яку історія поєднується і взаємодіє з іншими науками. Вона використовує здобутки філософії, зокрема її частин — гносеології, епістемології, аксіології (вчення про цінності), логіки та ін. Проте протягом тривалого часу (навіть іноді й сьогодні) методологію історії не визнавали окремою науковою дисципліною. При цьому посилялись на існування різних, в тому числі протилежних, методологічних підходів до історії, які ніби заперечують можливість загальноприйнятої теорії історії. Однак поява у ХХ ст. аналітичної філософії, яка створила підвалини загальної методології науки, довела підпорядкованість історичного пізнання загальним принципам створення наукових знань.

Структура методології історії трактується дослідниками по-різному. Виходячи із загальних принципів наукового пізнання, можна виокремити три складові частини методології історії:

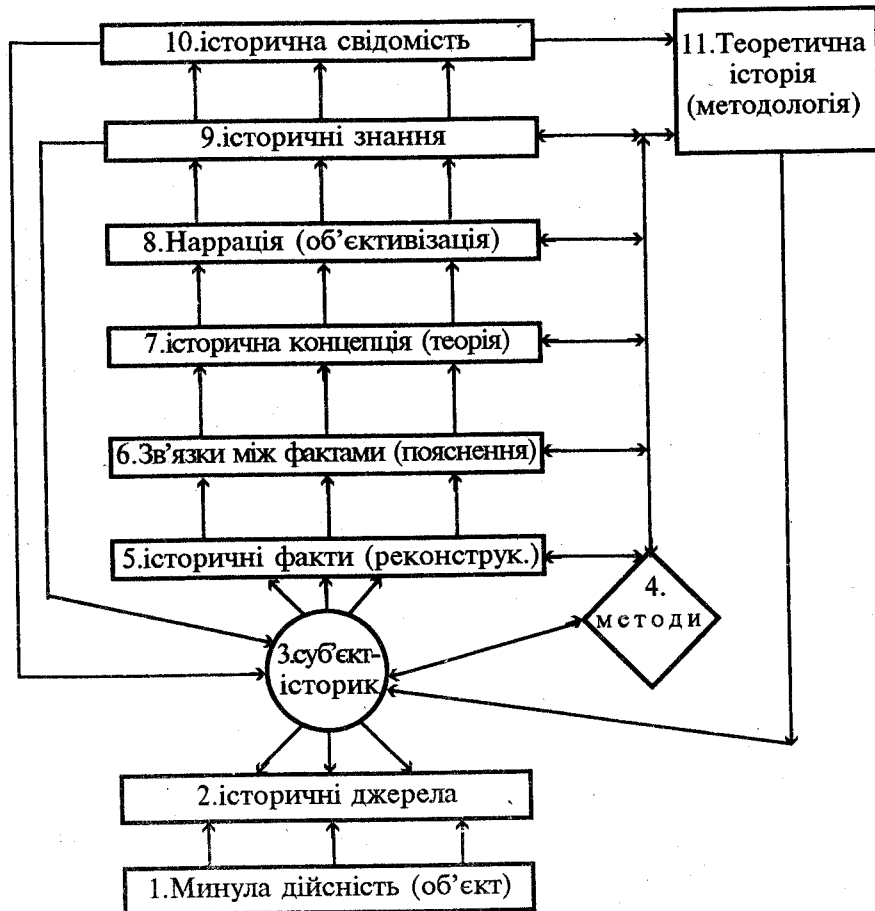
1) «*Об'єктивна методологія*» або уявлення про об'єкт і предмет пізнання в історії.

2) «*Суб'єктивна методологія*» або уявлення про суб'єкта пізнання (дослідника), його пізнавальні операції на шляху до створення наукових знань (історична гносеологія і логіка), теорію методів.

3) «*Об'єктивно-суб'єктивна методологія*» або уявлення про зміст, структуру та істинність історичних знань, їх місце в історичній свідомості і соціальні функції у соціумі.

Якщо прийняти вказані вище міркування, то загальна схема пізнання в історії могла б набути вигляд як на мал.2. Подана на малюнку схема штучно роз'єднує етапи історичного пізнання, але це дозволяє наочніше уявити його складність і, водночас, особливості

(зокрема опосередкованість взаємодії суб'єкта і об'єкта, наявність реконструктивного етапу вивчення). Елемент схеми за №1 входить до частини «об'єктивної методології», за №№2,3,4,5,6,7,8 — до «суб'єктивної», за №№9,10 — до «об'єктивно-суб'єктивної». За такою послідовністю доцільно розглянути проблеми методології історії. Але спочатку прослідкуємо формування теоретичних підстав методології історії.

II. ФОРМУВАННЯ ТЕОРЕТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

... Простори сповнені мудрості, а часи словнені уявного хаосу, але, проте, людина створена, напевно, щоб шукати порядок, щоб внести ясність у свій малий проміжок часу, щоб прийдешнє будувати на минулому, — інакше навіщо людині пам'ять, нащо спогади?

Й.Г.Гердер

Навіть короткий огляд розвитку теоретичних уявлень про історію являє собою значну трудність, оскільки такі уявлення намагались формувати представники багатьох наук, а також публіцисти, теологи, політики. Можна спробувати прослідкувати певні зразки — парадигми — історичних досліджень, які панували в різні епохи. У центрі таких парадигм була і є мета, заради якої взагалі слід вивчати минуле. Але мета залежала від того, що вважали об'єктом і предметом дослідження. Уже найперші спостереження свідчать, що парадигми змінювались, на зміну старим приходили нові, але продовжували існувати, видозмінюючись під впливом нових здобутків. Нова парадигма стає панівною, але потім і вона старіє, змінюється новою.

Донаукову історіографію можна слідом за Є.Топольським охарактеризувати як «прагматичну».

Прагматична історія. Минуле по-різному усвідомлювалось людьми у різні історичні часи. У найдавніші часи воно сприймалось як постійно повторюване теперішнє. Недавнє минуле під впливом релігійних уявлень швидко перетворювалось в легенду, міф. Поява писемності дала можливість фіксувати реальні факти

і, тим самим, відокремити минуле від теперішнього. Храмові записи жреців Шумеру, Аккаду, Єгипту фіксували реальні факти минулого. Виникнення держав викликало потребу знань про минуле для обґрунтування політичних (династичних) претензій правителів. З'явилися історичні факти у вигляді записів про діяння правителів, подвиги героїв тощо.

Термін «історія» (розповідь, оповідання) народився в Давній Греції і функціонував як жанр літератури (муза історії — Кліо). Перші грецькі історики — «логографи» — описували історію і сучасність античних міст-держав (Кадм Мілетський, Гекатей, Харон, Ксанф тощо). Славний Геродот (490–428 до н.е.) сформував уявлення про історію як опис минулого життя в широкому розумінні, в яке включалась уся діяльність людей — матеріальна і духовна культура, спосіб життя і правління, природні умови. Автор 9-томної «Історії» поклав початок усуненню синкретизму з свідомості людей, тобто поєднання природного і людського світів, що дало змогу представити минуле як *культуру* — результат діяльності всього людства, яке замешкує спільну «ойкумену». У Геродота бачимо початки спроб встановлювати причинно-наслідкові зв'язки між подіями, а також критичного підходу до історичних повідомлень, які були розвинуті значно пізніше. Грецький мислитель запровадив першу історичну категорію (стійкий принцип) — *міри* (мойри), закону якої підлягають і люди, і природа.

Після Геродота античні історики працювали переважно на розроблених ним засадах. Грек *Фулідід* (464–400 до н.е.) створив першу власне прагматичну концепцію історії, потреба якої зумовлювалась боротьбою за владу і почесні, оскільки історія є відображенням цієї боротьби людей. *Арістотель* (384–322 до н.е.) поширив історичний підхід на інші сфери знання — політику, філософію, математику тощо. Нарешті *Полібій* (200–120 до н.е.) дав визначення прагматичної історії: вона повинна допомогти зрозуміти причини людської діяльності, народження, розквіту і занепаду держав. Такі причини він бачив передусім у особистих якостях тих чи інших історичних діячів. Проте, в цілому античні історики виділили три головних чинники, які впливали на діяльність особи: природно-кліматичне середовище, психологічні мотиви особистості, вплив божества. Залишаючись під впливом фаталістично-релігійних уявлень, античні історики зображали людей активними учасниками творення історії. Але вони погано усвідомлювали такі поняття як «розвиток», «зміна», «простір», «час» та ін. Переважало уявлення про циклічність розвитку, тобто

постійне повернення до попереднього стану. Майже не приділялась увага джерелам і їх значенню.

Римська історіографія продовжувала традиції грецької, розвинувши передусім виховну функцію історії, яка повинна була давати приклади поведінки для всіх, хто прагнув брати участь у державному житті. У визначних римських істориків *Тита Лівія* (59 до н.е. — 17 н.е.), Публія Корнелія Таціта (58 — 117) та інших велику роль відігравали морально-етичні аспекти опису минулого.

Середньовічна історіографія в Європі пов'язана з утвердженням християнства. Його поширення співпало з грандіозними суспільними катаклізмами — крахом Римської імперії, набігами варварських племен, уявленнями «про кінець світу». Сучасники мусили задумуватись над причинами такого перебігу подій. Християнське пояснення глибоких і далекосяжних змін у Європі подав *Аврелій Августин* (Св.Августин) (354–410) у творі «Про Град Божий». Він стверджував, що існує два світи — справедливий «Божий» і грішний «Земний», а усе Людство невпинно рухається від світу Земного до Божого, спокутуючи першородні гріхи. Цей шлях, визначений Богом, його Провидінням, і передбачає проходження ряду послідовних стадій, які дозволяють прийти до «Граду Божого», де запанує щасливе життя. Християнська теологія принесла в історіографію дві важливі методологічні ідеї: 1) ідею незворотності часу, 2) ідею розвитку. Вона визначила сенс історії — досягнення Царства Божого або віку щастя і благоденства. Головний догмат християнства — *провіденціалізм* (зумовленість діянь людей Божественним Провидінням) — став абсолютною методологічною вказівкою для істориків, які повинні були узгоджувати свої історичні описи з Святим Письмом, що давало відповіді на усі поставлені питання. На зміну античному індивідуалізму прийшов християнський *універсалізм*: усі люди Землі, незалежно від рас і вірувань, підпорядковані єдиному Божественному Провидінню. Водночас був значно послаблений гуманістичний зміст пошуків причинності явищ: людині відводилась незначна роль у фаталістично-фіналістських уявленнях про сенс історії.

Християнські ідеї визначили прагматичний характер середньовічної історіографії. Історики описували минуле з позицій провіденціалізму, вносячи значну частку моралізаторства. Найвищим і безапеляційним авторитетом трактування усіх історичних подій була Біблія. Усі історичні твори — хроніки, аннали, літописи — починались з біблійних сюжетів про походження світу.

